

УДК 37.012

Т.К.ЗАВГОРОДНЯ,

доктор педагогічних наук, професор
(м.Івано-Франківськ)**Епістолярний жанр як важливе джерело історико-педагогічних досліджень**

У статті розкривається значення епістолярного жанру як важливого джерела вивчення історії суспільної, державної, політичної думки, української культури та історії розвитку педагогічної думки різних історичних періодів, зокрема, проблем навчання і виховання. На прикладі вивчення листів відомих особистостей розкриваються ідеї батьківської педагогіки, внесок їх авторів у розвиток педагогіки, теорії і практики виховання й самовиховання. Зроблено спробу доведення, що епістолярний жанр є важливим джерелом історико – педагогічних досліджень.

Ключові слова: епістолярний жанр, листи, історико-педагогічне дослідження, виховання, самовиховання.

Епістолярні жанри мають великі традиції починаючи з античних часів. Людське спілкування відзначалося особливим розвитком, тому що йшлося про важливий засіб зв'язку з сучасним суспільним життям, що нерідко заміняло регулярну пресу. Тому листування ставало одним з найважливіших джерел для вивчення історії суспільної думки, державної, політичної, культурної історії тощо.

Як зазначає відомий літературознавець, професор Марко Теплінський, працюючи у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М.Е.Салтикова-Щедріна в Ленінграді (сьогодні Санкт-Петербург), він вивчав листи людей, які жили практично біля 100 років тому назад і подумав: «Як добре, що в XIX столітті ще не було телефона. З кожного приводу люди писали один одному, та ще й які великі листи писали!» [7].

Особливе значення таке листування мало в історії художньої літератури, бо воно відіграло вагомий роль у цілісній картині сприйняття портрету автора, історико-культурного й суспільного зрізів певної епохи. Дивчення епістолярії важливо з позицій різних галузей наукових досліджень (літературознавство, історія тощо), але особливо педагогіки і психології.

Про роль листів в історії людства написано вже чимало, бо епістолярна спадщина має особливе значення для дослідників. У відомій монографії М.Х.Коцюбинської листи справедливо розглядаються не лише як документ, але й як своєрідна словесна творчість, яка мала особливе значення в історії української культури, враховуючи брак умов для вільного обміну думками [2].

Не менше значення листи мають при вивченні історії розвитку педагогічної думки, проблем навчання, а особливо виховання. Традиції використання листів не лише в соціально-культурному сенсі, але й як спосіб педагогічного впливу на адресата (чи адресатів) в українській культурі відомо від часів Володимира Мономаха. Його знамените «Повчання» є пам'яткою давньоруської педагогічної думки. В ньому поряд з релігійними вказівками; правилами, що торкаються обов'язків князя; життєпису автора, що має слугувати дітям прикладом і наукою, скрізь чітко проглядаються проблеми виховання, які його особливо хвилювали. Це яскравий приклад батьківської педагогіки, бо київський князь звертається до своїх синів, яким подає настанови правильного поведіння в житті. Так, він наказує допомагати бідним, вдовицям і сиротам. «Що вмієте, – зауважує він, – того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться... І нехай сонце не застає вас у постелі...» По суті, перед нами не тільки перша автобіографія в історії вітчизняної літератури, але й метод виховання особистості; перший досвід прямого звернення до майбутніх поколінь (спадкоємців), відверта розповідь про своє життя і повчання про необхідність думати і діяти в першу чергу в ім'я Божих заповідей, настанов, честі і справедливості. Отже Мономах звертається не тільки до своїх дітей, але й до усіх російських князів. Він закликає їх жити в мирі, вчить справедливості, активності в своїх діях. Отже тільки з цього прикладу можна зробити висновок що листування є важливим джерелом інформації з психолого-педагогічних проблем.

Іншим прикладом може бути діяльність відомого літературознавця, Марка Теплінського, який під час роботи на Сахаліні, вивчав творчий шлях багатьох російських письменників XIX століття і звернувши увагу на значне місце, яке займають в їх творах проблеми освіти і виховання. Так, він згадає про школу в Ясній Полянці, яку організував Л.М.Толстой, школу для християнських дітей, започатковану М.О.Некрасовим, про роль А.П.Чехова по організації шкіл в селах Талеж, Новоселки і Меліхово.

Надрукувавши вже свою книгу «Остров Сахалін», він звернув увагу на упущення І.А.Сенченка в спеціальній главі «Народна освіта і медичне обслуговування» його книжки «Нариси історії Сахаліна» про зауваження Чехова, про стан сахалінських шкіл в кінці XIX століття [4].

Молодого дослідника зацікавив той факт, що Чехов не маючи змоги побувати в школах під час занять, не проводячи бесід з вчителями, отримав від когось дані, які дозволили йому намалювати, як зауважує М.В.Теплінський, «столь невтішну картину» про стан сахалінських шкіл в кінці XIX століття. Проведене дослідження (робота з матеріалами Центрального Державного архіву РСФСР Далекого сходу (г. Томск)), вчений припустив, що дані «про внутрішнє життя» сахалінських шкіл Чехов міг отримати від Даніїла Олександровича Булгаревича, з яким у Чехова після від'їзду з острова зав'язалась переписка. Підтвердженням правильності цього передбачення є доповідна записка Булгаревича на ім'я начальника острова генерала В.О.Кононовича про результати огляду шкіл в північній частині острова [9].

Аналіз доповідної записки дав можливість ученому повернути в науковий обіг невідомі сторінки історії шкіл Сахаліна. Наводимо деякі дані із цього документа, а саме опис шкіл в поселенні Корсаковском (Александрівський округ): «Класна мебель складається з низеньких розшатаних і непридатних для дітей лавок, класної дошки, роздертої полинялої карти Європи і старого портрета...імператриці. Шкільної бібліотеки зовсім не існує, якщо не рахувати декількох слов'янських книжок, євангелій і розбитих хрестоматій» [9, арк.36]. Аналогічне положення було й у Ново-Михайлівській, Риковській, Мало-Тимовській школах. Особливу потребу сахалінські школи, як стверджує М.В.Теплінський, відчували в підручниках і т.д. Ось чому А.П.Чехов розгорнув велику діяльність щодо збору книжок для сахалінських шкіл.

Про результати цієї діяльності він розповів у великому листі начальнику острова генералу В.О.Кононовичу. Цей лист (від 19 лютого 1891 р.) носить винятково діловий характер і складається, переважно, з перерахованих книжок, куплених або зібраних Чеховим для сахалінських шкіл.

З даного листа можна зробити висновок, що Чехов придбав книжки не тільки для учнів, але й для учителів, про потреби яких, стверджує Теплінський, сахалінське начальство постійно забувало. Чехов також придбав спеціальну літературу і для самого завідувача школами, бажаючи, щоб і він, і учителя ґрунтовніше ознайомилися з «вимогами й загальним тоном існуючої шкільної системи». Крім цього, учений виявив, що Чехов «наполягав на тому, щоб книжки, які надсилалися учителям, не належали їм особисто, а були власністю шкільних бібліотек» [8, с.192].

Із вищенаведеного листа, ми отримуємо інформацію, що важливе місце серед книжок займають підручники посібники для школярів і вчителів. Отже вивчення науковцем епістолярію дозволив поглибити знання з історії розвитку шкільництва на Сахаліні та розкрити участь в цьому процесі меценатів.

Аналогічне твердження впливає з вивчення листів письменників, науковців, педагогів. Наприклад, в міжвоєнний період в Галичині склалась дуже складна ситуація з підручниками для українських шкіл. Для багатьох навчальних книжок були характерні незрозумілість, відсутність достатнього матеріалу з історії та географії України, належного методичного апарату тощо. У статті «Голод книжки»(1933) Ярослав Біленький серед невідкладних проблем, які потрібно негайно «висунути під дискусію», поставив проблему української книжки: «...Ми не маємо книжки, не маємо її ні для довідки, ні для дітвори народних, чи середніх, чи фахових, чи високих шкіл...» [1, с.3]. Тому галицькі педагоги наполегливо працювали над розробкою нових читанок, зміст яких включав би якомога більше матеріалу з історії і географії України. Яскравим підтвердженням того є лист Ярослава Біленького до видатного історика Івана Крип'якевича. З листа зрозуміло, що Біленький вже звертався до нього з проханням взяти участь у створенні нових читанок для українських шкіл. Не одержавши позитивної відповіді, він 25 травня 1933 р. знову пише до нього: «Не вважаючи на дану категоричну відмову, звертаюсь до Вас ще раз з проханням не відказувати від участі в праці над Читанкою і, коли не більше, то бодай одну новельку написати». Далі Біленький пропонував декілька можливих тем: історія Карпат III – V ст. з урахуванням елементів географії всієї України, і давньої етнографії, пояснюючи це тим, що «тепер географії України не вчать, була б нагода поговорити з учнями на цю тему» [3, арк.2]. Як бачимо, цей невеличкий лист дає можливість виявити як загальні проблеми з підручниками для українських шкіл Галичини, так і окремі дидактичні підходи до їх побудови. А це є невеличкою краплиною пошуку відповіді на шляхи розвитку дидактики на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду і України в цілому.

Особливе зацікавлення з точки зору педагогічних проблем викликають листи, що їх писали батьки до своїх дітей (переважно до синів). Так, в історії європейської літератури традиція звернення батьків до дітей знайшла яскраве втілення в творчості англійського письменника XVIII ст. Філіппа Честерфілда (1694-1773). Зазначимо, що в «Листах до сина» значне місце займав суто навчальний матеріал, якого навіть інколи було забагато: мова йде про географію, міфологію, давню історію тощо. Разом з тим, поступово листи стають більш інтимнішими, відвертішими. Ті поради,

наставляння, які батько подавав юнакові, стають все більш різносторонніми серйозними. Тобто є всі підстави вважати Ф.Честерфільда не тільки письменником, публіцистом, філософом–моралістом, істориком, але й педагогом, який використовував епістолярний жанр як важливий дидактично-виховний засіб.

Оригінальність листів англійського письменника полягає в тому, що ми маємо змогу відчутти в них яскравий зразок *батьківської* педагогіки, побудованої на снові біблійних настанов. Крім того, для листів англійського автора притаманна важлива особливість: за змістом вони відверто енциклопедичні і в цьому відношенні нагадують листи, які майже через 200 років будуть писати до своїх синів наші сучасники – педагог Василь Сухомлинський та поет Василь Стус. Чи навряд вони були знайомі з творчим доробком англійського автора, але в типологічному плані таке перегукування дуже показове, бо свідчить, що роздуми українських мислителів над складними проблемами педагогіки і, зокрема, *батьківської* педагогіки органічно входили в загальний європейський контекст розвитку педагогічної думки.

Так, особливий інтерес з точки зору педагогіки викликало листування з сином видатного українського педагога Василя Сухомлинського. Ці листи, безперечно, є продовженням думок педагога про виховання молодого людини. І саме з них ми в історичному плані більш чітко можемо визначити його педагогічну позицію. В листах йдеться про громадянське, моральне, фізичне становлення юнака, про бачення ним навколишнього життя, тобто про період коли саме батьківські поради, настанови, вказівки особливо необхідні. Це один із зразків *батьківської* педагогіки, що становить одну зі складових частин педагогічної концепції В.О.Сухомлинського і органічно поєднується з його постійними роздумами над проблемою «народження громадянина».

Зрозуміло, що листи Сухомлинського до сина мають не вузьке суто біографічне значення, вони адресовані до широкого загалу читачів, і мали на меті допомогти їм у вихованні громадянина, тобто розв'язанні центральної проблеми педагогічної системи В.О.Сухомлинського. Не випадково в одному з перших листів В.О.Сухомлинський пише синові: «Радий, що мій лист збудив у тебе цілий рій думок. Певно, причиною такого злету є те, що перед тобою зараз нові люди, ти щодня пізнаєш пречудове, найдивовижніше, що є в світі – «людину» [6, с.594].

Аналізуючи листи В.Сухомлинського до сина ми отримуємо інформацію, яка допомагає зробити висновки про внесок педагога у розвиток педагогіки й теорії і практики виховання зокрема. Так, особливе значення видатний педагог надавав самовихованню, яке на його переконання, починається із самопізнання. Велике значення в цьому процесі, на його переконання, художня література, яка дозволяє відкривати перед молодого людиною все нові і нові грані краси душі людської [6, с.613].

Серед моральних якостей, які В.Сухомлинський намагався виховати у свого сина, дуже важливе місце займає любов, підготовка до створення сім'ї, ставлення до майбутньої дружини [6, с.622]. Посилання у листах на власні почуття, на свою біографію, безперечно, мали на меті вплинути на рівень вихованості сина і одночасно давало уявлення про ту моральну висоту, до якої педагог намагався долучити свого сина і яка повинна стати метою виховання кожної молодого людини.

Як бачимо публіцистичний характер листів Сухомлинського до сина не обмежувався проблемами суто родинного виховання, а займають важливе місце не тільки в системі педагогічних поглядів Сухомлинського, але й в теорії виховання взагалі.

Своєрідним послідовником В.Сухомлинського в розвитку основних положень як *батьківської*, так і загальної педагогіки став визначений український поет Василь Стус. Але у сприйнятті змісту їх листів необхідно враховувати, що в листуванні двох видатних діячів української культури багато спільного, але існують і певні відмінності. Так, зміст листів Стуса, на нашу думку, переважно був спрямований тільки на свого сина, і не призначався, судячи з наявних матеріалів, для широкого загалу читачів. Слід також враховувати, український поет, перекладач, прозаїк, літературознавець, правозахисник був одним із представників українського культурного руху шістдесятників і доля його була дуже трагічною. Роками він був позбавлений живого спілкування з рідними, друзями, однодумцями. Тому єдиною можливістю спілкування В.Стуса з рідними та однодумцями залишалися листи. І тому стає зрозумілим, чому окремою книгою були видані листи Стуса до рідних під назвою «Листи до сина» [5].

Як згадував пізніше син поета Дмитро Васильович, його батько у дуже важких умовах заслання, змушений був «реалізуватися лише в епістолярному жанрі. І він перетворює форму звичайного буденного листа у симбіоз щоденної духовної автобіографії, що фіксувала як моменти його творчої реалізації, так і його роздуми, його розуміння світу і себе в цьому світі» [5, с.6].

Поряд з проблемами лінгвістики та мови епістолярію вищезгадані листи мають велике значення з точки зору педагогіки. Окремих друкованих праць з педагогічних проблем у В.Стуса немає. Проте інтерес до проблем дидактики, теорії виховання не викликає сумнівів. Слід нагадати,

що він закінчив педагогічний інститут і деякий час працював учителем середньої школи. Тому знання з курсів психолого-педагогічних дисциплін постійно давали йому можливість науково обґрунтовувати вимоги як до себе, так і до сина. При цьому він не залишав без уваги найдрібніші сторони навчання, виховання й розвитку сина.

Вивчення листів до родини, засвідчує, що письменник своїм прикладом – різносторонньою обізнаністю, інформованістю, потребою постійного поповнення знань - намагався стимулювати сина до постійної роботи над собою, не розуміючи, що цим він зробив значний внесок в теорію і практику, в першу чергу, виховання. Свідченням цього є поради, які доцільно назвати методичними, батька сину, на основі аналізу листа останнього, який відчув що син не звик писати листи, «треба частіше викладати свої думки на папері. Намагайся це робити частіше. Напиши, скажімо, як Ти провів свій вихідний день. А ще краще – розкажи, яке Ти бачив кіно чи гру. Перекажи його, подумай, чи добре грав той чи інший актор чи гравець. Хто з них сподобався Тобі більше. Чим більше Ти висловиш своїх думок, тим краще. Отак напиши, а через місяць – перечитай.. Побачиш, що міг би написати краще. Спробуй виправити, що тобі вдається невдалим. Так Ти навчишся писати краще...» [5, с.91–92].

Цікаво, що поет постійно, опираючись на власні знання з різних галузей науки, намагався викликати в сина інтерес до навчання. Так, ґрунтовні знання з географії Стус демонструє в листі до сина від 8 березня 1976 року, коли він, пропонуючи йому завдання з географії, і наводить багато прикладів, фактичних даних. Метою даного листа було розвинути інтерес сина до цієї дисципліни [5, с.92–93].

Поряд з цим він всіляко намагається прилучити маленького Дмитра до світу музики, виховати в нього естетичні смаки («навчитися розуміти красу – не так легко. Коли в дитинстві не було доброго слухання, тоді вчать спочатку всяких пісеньок паршивеньких, потім доходять своїм глуздом, що любив паршивенькі пісенькі, а вже по тому – долучаються краси Моцарта, Шопена чи Вівальді») [8, с.127]. Проблеми музичного виховання підняті і в листі В.Стуса від 25 квітня 1979 р., в якому він зазначає, що любить музику Моцарта, Бетховена, що сам грав на гітарі як українських пісень, старих романсів, маршів, так і «своє», тобто намагався писати музику сам. І навіть коли писав цього листа водночас слухав «Реквієм» Моцарта, який дуже любив і вважав його «на рівні могутнього, мужнього Бетховена», що перевернув йому душу» [5, с.132]. Підсумок своїх настанов сину батько висловив у віршах.

Дуже бережно і делікатно привчав Василь Стус свого сина до царини музики. Знову и знову використовує він власний досвід, намагаючись привчити ще малого Дмитра до думки, що музика дає людям не тільки естетичне задоволення, але може бути міцним засобом морального виховання, самоутвердження, самовдосконалення.

Важко перелічити теми, які порушував у листуванні з сином батько: поради з фізичного загартування, допомоги мамі в домашній роботі, вивчення англійської мови («разів у 5 вивчай більше слів, ніж дають у школі») [5, с.124]. Це впливало з глибокого переконання Василя Стуса: «...освіченим треба бути». Із великим задоволенням Василь Стус констатував, що коло улюблених предметів сина постійно розширялося – «і так має бути. Світ занадто великий і, щоб більше про нього знати треба цікавитися багатьма речами».

Увесь час він вчив сина: «Освіта – це вид гігієни. Письмо з помилками – то як невиміті руки чи зуби. Поразка мусить стимулювати на чергову перемогу – це логіка сильних (а Ти – мужчина). У поразці попускають руки – лише слабкі. Освіта потрібна людині не для іспиту і вступу до технікуму, а для неї самої... Ти повинен бути освіченою людиною, бо теперішня людина – тільки освічена Людина – це обов'язок, а не титул (народився і – вже людина), Людина – твориться, самонароджується» [5, с.150]. Такі афористичні гасла неначе покликані до того, щоб на їх основі розгорнути дискусію в класі, написати великими літерами та розвісити в шкільних коридорах (а не тільки, скажемо, в кабінеті української мови та літератури). Адже, як було вже сказано, великий поет Василь Стус вчив не тільки одного свого сина; він вчив всіх нас постійному самовдосконаленню, постійній роботі над собою. І (не забудемо!) в яких умовах він писав ці вистраждані поради, на які він мав моральне право!

Але саме головне, що турбувало батька – це намагання викликати потребу у Дмитрика до самовиховання: «Візьми собі за правило: завше бути справедливим, спокійним, розважливим, мужнім (мудрим – то тяжче: вчитися довго – мудрості!). Вироби в собі свого суддю – аби міг сам себе сварити, коли що не так учинив» [5, с.124–125].

Для досягнення мети: виховати сина – громадянином-патріотом, порядною людиною значне місце Василь Стус відводив методу прикладу, особливо особистого.

В одному з останніх листів Василь Стус, звертаючись до жінки і сина, писав: «Читаю листи Лесі Українки – і вкрай захоплений ними. Винятково захоплений. Була б змога – щось би більше написав на їхній основі. Наприклад, «Уроки Лесі Українки» [5, с.179]. Є всі підстави вважати, що

листування самого поета з сином теж можна було б назвати уроками життя, які мають не аби яке значення в історії вітчизняної педагогічної науки і, безперечно, доповнюють конкретними фактами історико-педагогічні дослідження, підвищуючи їх теоретичну і практичну значущість.

У цілому вивчення і аналіз листів сучасників дає можливість отримати багато важливих подробиць про стан шкільництва, про проблеми освіти і, безперечно, про фактори, що їх обумовили.

Таким чином, вивчення та аналіз епістолярної спадщини дозволяє поточнити не тільки в історичному аспекті порядок подій, конкретні факти, але й розкрити причини того чи іншого явища, встановити зв'язок між суспільно-політичними, соціально-економічними процесами досліджуваного періоду і проблемами навчання і виховання. Отже, епістолярний жанр є важливим джерелом історико-педагогічних досліджень

Список використаних джерел та літератури:

1. Біленький Я. Голод книжки / Я. Біленький // Українська школа (Львів). – 1933. – Ч. 1–2. – С. 1–7, С. 3.
2. Коцюбинська М. Х. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість / М. Х. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2009. – 582 с.
3. Листування Я. Біленького з І. Крип'якевичем // Центральний державний історичний архів України (м. Львів), ф. 357, оп. 1. спр. 17. – 2 арк., арк. 24.
4. Народное образование и медицинское обслуживание // И. А. Сенченко. Очерки истории Сахалина / Сенченко И. А. – Южно-Сахалинск, 1957. – С. 44–46.
5. Стус В. Листи до сина / В. Стус. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 192 с.
6. Сухомлинський В. О. Листи до сина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти тт. – Т. 3. – К. : Рад. школа, 1977. – С. 583–657.
7. Теплинський М. В архивах нет пыли... / М. Теплинский // Молодая гвардия (Юно-Сахалинск). – 1967. – 30 апреля.
8. Теплинский М. В. Материалы о помощи А. П. Чехова сахалинским школам / М. В. Теплинский // Ученые записки / Южно-Сахалинский пединститут. – Южно-Сахалинск, 1959. – Т. II : Статьи о литературе. – С. 187–195, 192.
9. Центрального Державного архіву РСФСР Далекого сходу, ф. 1133, оп. 1, од. зб. 319, арк. 44.

Аннотация

Т.К.Завгородняя

Епистолярный жанр как важный источник историко-педагогических исследований

В статье раскрывается значение эпистолярия как важного источника изучения истории общественной, государственной, политической мысли, украинской культуры и истории развития педагогической мысли разных исторических периодов, проблем обучения и воспитания. На примере изучения писем известных личностей раскрываются идеи отцовской педагогики, вклад их авторов в развитие педагогики, особенно теории и практики воспитания и самовоспитания. Сделана попытка доказать, что эпистолярный жанр является важным источником историко-педагогических исследований.

Ключевые слова: *эпистолярный жанр, письма, историко-педагогическое исследование, педагогика, воспитание, самовоспитание.*

Summary

Т.К.Завгородняя

Epistolary Genre as Important Source of Historical-Pedagogical Researches

The value of epistolary genre as an important source of studying the history of public, state, political idea, Ukrainian culture and history of development of the pedagogical opinion in different historical periods, in particular, the problems of study and education is revealed in the article. The ideas of the paternal pedagogics are grounded on the example of studying the letters of famous personalities, contribution of their authors to the development of the pedagogics, theory and practice of education and self-education. The attempt to prove that epistolary genre is an important source of historical-pedagogical researches is done.

Key words: *epistolary genre, letters, historical-pedagogical research, education, self-education.*

Дата надходження статті: «9» жовтня 2013 р.